शब्दार्णव *An International Peer Reviewed Refereed Journal of Multidisciplinary Research*
वर्ष–8, अंक–16, भाग–1, जुलाई–दिसम्बर, 2022 I **ISSN: 2395-5104 I** *Impact Factor : 6.125*

भाषाषु संस्कृत-मातृत्वस्य प्रतिपादनम्

• **Dr Vinayak Namannavar**

प्राचीनकालादेव संस्कृतसाहित्यवृक्षः भारतवर्षवाटिकायां बहु भ र्वचक्षणैः ग्रन्थकृन्मालाकारैः स्वबु द्धजलेन सक्तः सन् पुष्पितः फ लतश्च । अस्य संस्कृतसाहित्यवृक्षस्य प्रधानमूलं वेदः; उपमूलानि वेदांगानि, उपवेदः, आगमश्च । अस्य पत्रा ण कोशाः टीकाग्रन्थाश्च। अस्य क लका लौ ककछन्दशास्त्रं कामशास्त्रञ्च। अस्य पुष्पा ण काव्यनाटकादि-मनोरञ्जकपुस्तकानि। अस्य फलम् अभ्युदयो निःश्रेयसश्च। इत्थं धर्मार्थकाम-मोक्षाणां पुरुषर्थचतुष्टयानां संसाधकं साहित्यं संस्कृतसाहित्यमेवास्ति । सम्प्रति अस्मिन्न् शोधप्रबन्धे कथं संस्कृत सर्वेणां भाषाणां मातृभाषा अस्ति चन्तनं अत्रकरीष्यामः ।

मानवः केन प्रकारेण वक्ति ? तस्योपभाषायाः वकासः केन प्रकारेण भवति ? भाषासूपभाषासु च केन प्रकारेण, केन-केन हेतुना कदा-कदा च भवति परिवर्तनमथवा वकासः? केन प्रकारेण काचना प भाषा वक सता सति कस्याश्चन स्वतन्त्रायाः भाषायाः स्वरूपं धत्ते? एतेषां समेषां वषयाणां व धवदध्ययनं क्रयते भाषा वज्ञाननामके वषये शास्त्रेऽस्मिन् शब्दानामुत्पादितः रूप वकासः, वाक्यानां संरचना प्रभृतीनां वषयाणां ववेचनं क्रयते । अनेन प्रकारेण भाषा वज्ञानस्य माध्यमेन कस्याश्चन भाषायाः वैज्ञानिकमध्ययनं क्रयते इति निश्चीयते । इदानीं भाषाषु संस्कृत मातृत्वस्य समर्थनं तथा सर्वभाषाः संस्कृतदिव कथ समुत्पन्नाः इति वमर्शनम् कुर्मः ।

अमरेन्द्रमया बुध्या प्रजाः सृष्टास्तथा प्रभो ।
एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ (वाल्मी क रामायणे)

पुरा तु समेषां सर्वेषां एक एव वर्णः, एका भाषा, एकं रूपं च असीदिति श्रूयते । ईश्वरस्य नित्यत्वं, जगद्व्यापकत्वं च यथा सध्यति तथैव शब्दस्य नित्यत्वम प सध्यति ।

द् व वधः खलु शब्द प्रपञ्चः। ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति। तत्र वर्णात्म्क शब्द प्रपञ्चस्तु चेतनेषु अ धष्ठितः। ध्वन्यात्मक शब्द प्रपञ्चस्तु जडेषु निहितः। जडैः अ भव्यक्तो भवति। भाषा इति तु वर्णात्मकप्रपञ्चस्यैव अन्यन्नाम। भाषाणाद् भाषा, अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः येन भावनाया अ भव्यक्तिः भवति। सकलभाषाध्ययनेन निश्चिनुमः यत् – भ वतव्यं ह्येकया तादृश्या भाषया या सर्वदेश-सर्वजन-सर्वभाषाणां मूलप्रकृतिभूता, यस्यां च सर्वे, भाषाबेद-तत्प्रभेदा एकं भवन्ति । सा च सर्वप्राचीनतया साम्प्रतमुपलभ्यमाना, कालतो ज्येष्ठा, गुणतो श्रेष्ठा संस्कृतभाषा एव भ वतुमर्हति । तत् सू चतं वररू चना "प्रकृतिः संस्कृतम्" इति ।

सर्वाः भाषाः प्रायः द् व वधाः । वभक्तियुक्ता एका, एकाक्षरात्मिका अथवा योगात्मिका अपरा । प्राचीनतमा वश्वभाषा वाक्यात्मिका वभक्तियुक्ता चासीत् सश्लेषात्मिकया तया वश्लेषणत्मिकाः भाषाः समुत्पन्नाः । इदं च अंगीकृतं सर्वभाषशस्त्रि भः । भारतीयानां, योरोपीयाणां भाषाणां पारस्परिक एकात्मकता, सम्बन्धो वा दृश्यते । सर्वासां मातृस्थानापन्ना भाषा एका एव । आसु सर्वत्र व्याकरणनियमेषु ऐक्यं, व्यावहारिकशब्दनां एकरूपता, प्रकृतेश्च, वभक्तीनां च साम्यं स्पष्ठतया अनुभूयते । मेक्समूलर महाभागेना प "निस्सन्दिग्ध मदं यत् प्राक् सर्वेषां एका भाषा आसीत्" इति उक्तम् । एव्ड्रोजैकसन डे वस महोदयेन स्वीय – 'हारमोनिया' पुस्तकस्य पञ्चमे भागे उक्तं यत् – "अन्तरङ्गकं, सार्व-जनीनं च साधनं, स्वाभा वका एकरूपा च । अस्य स्वरूपमखण्डम" इति वैदे शकैः भाषाशास्त्रि भः सर्वैः इदं च स्वीकृतमेव । अज्ञानेन च अस्याः सम्यक्स्वरूपं न जानन्ति जनाः । लोके परिवर्तन तु सर्वदा भवत्येव । सु श क्षतानां वंशे अ श क्षता, अज्ञाश्च प्रादुर्भवन्ति, अज्ञेषु प्राज्ञा उद्भवन्ति । सभ्याश्च ग्राम्यां,

---

• **Sr. Assistant Professor, Ex Director ASR Melukote, Dept. of Manuscriptology KSU, Bangalore**

ग्राम्याश्च सभ्या भवन्ति । अस्मात् कारणात् भाषा वै चत्र्यं, वै वध्यं च आप्नोति ।अर्थव्यत्ययो भवति । प्रयोग सत्वे प शब्दस्वरूपं न जानन्ति । यथा 'भूगोल' इति शब्दो वर्तते ।अस्य स्वरूप वषये, अर्थ वषये परिवर्तनं च जातम् ।भूः = पृ थवी, गोलः = वर्तुलाकारं अण्डाकारं च भवति । भूगोल शब्देन च पृ थव्याः वत्रुलाकारत्वं अण्डाकारत्वं च सू चतं भवति । योरोप देशे 'भूगोल' इत्यस्य 'गोलभू' इति स्वरूपमभवत् । 'गोलबू', 'ग्लोबू' 'ग्लोब', इति उच्चरन्ति ते । न केवलं शब्दस्य पै तु अर्थस्या प परिवर्तन जातम् । वर्तुलाकार पृ थवीवाचक ग्लोब शब्दस्य अ प तु अर्थस्या प परिवर्तन जातम् । वर्तुलाकार पृ थवीवाचक ग्लोब शब्दस्य अर्थ अजानतः एव अन्यत् कं चत् व्यजानन् ते योरोपीयाः गे ल लयो महभागं अताढयन् । यतो हि तेन पृ थव्या वर्तुलत्वं, भ्रमणशीलत्वं च क थतं, सा धतं चा प । ए भः तन्न मानितम् । अधुनातु ते सर्वे मानयन्ति । भारतीयैः संस्कृतभाषया इदं पूर्वमेव ज्ञातमासीत् । एवमेव अव शष्टानाम प शब्दानां स्वरूपं यथा संश्कृतादेव समुत्पन्न मति ज्ञातुं शक्यते एव । करणेन कार्यस्य स्वरूपं ज्ञातव्यं अथवा कार्येन च कारणस्य स्वरूप निश्चेतव्यम् । संसारे अनेकसंख्याका भाषाः सन्ति । तासां मध्ये एकरूपता वा साम्यं तथा एकप्रकृतिकतां च ज्ञातुं शक्यते । भाषासु ह्रास-उन्नाह कारणात परिवर्तनं भवति । तथा प एकादेव अनेकाणां उत्प्तत्तिरिति तु सत्य अनुभूयते "आदिकाले एका एव भाषा व्यवह्रीयमाणा आसीत तया एव सर्वा भाषाः समुत्पन्नाः" इति मैकसमूलरः कथयति[1] । टेलरमहोदयेना प "उभयशाखासु नैक शब्दानां एकरूपत्वं अद्या प अनुभूयते" इत्युक्तम्[2] वेदसंस्कृतादेव सर्वा समुत्पन्नाः इति प्र थततरम् । सर्वासु भाषसु आर्यकुलं, सेमेटिककुलं, तुरानीकुलं इति शाखाः सन्ति तासु शाखासु व्याकरणं तु एकरीत्यैव ।

लैटिन, हिब्रू, अरभी, जेन्दा तथा संस्कृत भाषसु त्री ण लंगानि, त्रीण्येव वचनानिच । पुल्लिङ्ग शब्दस्य स्त्री लंङ्गतया परिवर्तनसमये संस्कृतनियमानामेव परिपालनं सर्वत्र दृश्यते । यथा राम इत्यस्य रामा इति, कृष्ण, इत्यस्य कृष्ण इति तथा एव अरेबिक भाषासु 'साहब', इत्यस्य 'साहिब्रा' इति 'मलक', 'म लका' इति भवतः ।

एकमातृका अ प ता व वधाः भवन्ति, यतोहि अनक्षराणां, पण्डितानां च शब्दोच्चारणे व्यत्यासो भवति । अशुद्धोच्चारणेन अपशब्दाः समुत्पद्यन्ते । भाषा अनया रीत्या भद्यते । संस्कृतस्य अशुद्धोच्चारणेन असुराः म्लेच्छाः पराभूताः इति शतपथ ब्राह्मणे उक्तमस्ति । तदुक्तं पतञ्ज लना प स्वीयव्याकरणमहाभाष्ये पस्पशाह्निके – "ते असुराः आत्त-वचसः हे अरयः इत्यस्य स्थाने अथवा हं आर्य इत्यस्य स्थाने 'हेऽलय' 'हेऽलय' इति वदन् पराबभूवुः । अतः म्लेच्छाः मा भूम इत्यध्येय व्याकरणम्", इति उक्तमस्ति ।

संस्कृतस्य अशुद्धोच्चारणेन म्लेच्छ भाषा समुत्पन्ना, उच्चारकाः म्लेच्छाः बभूवुः । ल प- वषये कृत्र चद् वर्णानां अभावः, आ धक्यं च अनुभूयते तेन च शब्दस्वरूप वषये वै चत्र्यं, वै वध्यं च भवति ।तदत्र पश्यन्तु –

लुप्ताक्षरम्	संस्कृतरूपम्	अपभ्रष्टस्वरूपम्	अर्थः
ऋ	ऋत	राइट्	सत्यम्
घ	मेघ	मेह	जलद
च	चरक	सरक	वैद्यग्रन्थ
च	चन्द्रगुप्त	सेन्द्राकोटस	एकोराजा
च	वनचर	बनचर	बंजर
ट	वष्टर	बिस्तर	शय्या
द	द्वौ	ट्वौ (two)	द्वौ
ध	वधवा	वडव(Widow)	वधवा
प	कौपीन	कफन	पटः

भ	भ्रातर	ब्रदर	अनुजः
भ	भ्रष्ट	वर्स्ट	दू षतं
क्ष	यक्ष्म	जख्म	वृण
ज्ञ	ज्ञा	कनॉ (know)	ज्ञानम्

एवमेव भवन्ति। परिष्कृत शब्दशास्त्रस्य च अभावात्, व्याकरणाभावत् भाषाव्यत्ययो भवति। नूतन शब्दनिर्माणकार्ये मति वै चअत्र्यात् शब्दस्य अर्थसंकोचेन, अर्थ वस्तारेण, अन्यार्थकल्पनेन च भाषाः वै वध्यं आन्पुवन्ति। यत्र वर्णानं आ धक्यं, क्लिष्टोच्चारणं भवति तत्र द्वै वध्यं सम्भवति। क्लिष्टोच्चारणे असमर्थाः उच्चारण सौलभ्यार्थं शब्दस्वरूप परिवर्तनं च कुर्वन्ति। सुलभीकरण मति ते तु मन्यन्ते। एवं अपभ्रष्टाश्च भाषः उत्पद्यन्ते ।

यत्र आ धक्येन क्लिष्टोच्चारण, वर्णानां आ धक्यं – भवति – सा – मूलभाष, मातृस्थानापन्ना, प्राचीना, वस्तृता, वज्ञानपूर्णा भवति । यदि एतेषां लक्षणानाँ च कुत्रा प लक्षणसमन्वयं भ वतव्य चेत् तत्तु संस्कृत भाषायामेव । नस्त्यत्र सन्देह-गन्धो प । संस्कृते वर्णानं आ धक्यं वर्तते-संस्कृते ५१, र शयन् ३५, फारशी ३२; अरबी २८,स्पेनिश २७, इंग्लीष २६, फ्रेंच २५, लैटिन तथा हिब्रू २०, वर्णाः सन्ति ।

चीन भाषायां २०४ वर्णाः भवन्ति परं ते न स्वतन्त्राः वर्णाः अ पतु अल्प संख्याकवर्णानामेव वै वध्येन उच्चारणमेव । स्वतन्त्र वर्णाः आ धक्यन न सन्ति । तथा चेत् संस्कृते १२२४ वर्णाः भवन्ति, एकस्य वर्णस्य, ह्रस्व, दीर्घा, फ्लुत, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, अनुना सक, अननुना सकादि भेदैः चतु र्वशति भेदाः सम्भवन्ति । एवम प संस्कृतस्यैव मातृत्वं स्पष्टतरं भवति ।

संस्कृते ऋ, लृ, ष, क्ष, ज्ञ, घ, छ, ढ, ध, ङ, ञ, ण, ळ, एषं वर्णानां उच्चारणं तु अन्यषं कठिणतर मवाभाति । भाषा वै वध्ये एतद प कारणं भवति ।

यदि महमल्लभंगन्यायेन वचारणीयं स्यात् तदा योरोप देशस्य सर्वासु भाषासु (ग्रोक, लेटिन, फ्रेंच, रोमन् इत्यादिषु) तथा आंग्ल भाषायां, आसां च मध्ये आंग्ल भाषायाः शब्दाः आ धक्येन समुपलभ्यन्ते । अतः आंग्लभाषायाः एव संस्कृत जन्यत्वं साम्यं सादृश्यं यदि प्रदर्श्यते तदा संस्कृतस्य मातृत्वं अ धकतरं बाभाति ।

संस्कृतम्	इंग्लीष	संस्कृतम्	इंग्लीष
मनु	मेन	मुख	मौथ
पतर	फादर	दन्त	डेंट
मातर	मदर	न	नो
भ्रातर	ब्रदर	नास्ति	नॉट्
स्वसा	सस्टर	अहम्	आय एम
दुहितर	डॉटर	त्वा	टाऊ
सूनु	सन्	यूयम्	यू
त्रि	थ्री	शर्करा	शुगर
षष्ठ	सक्स	पथ	पाथ
लक्ष	लेक्स	नाम	नेम
उक्ष	ऑक्स	स मति	क मटी
गौ	कौ	तरु	ट्री
मूष	मौस	लम्ब	लांग

उलूक	औल	द्वार	डोर
सर्प	सर्पट, शार्प	नव	न्यू
द्यौ	डे	ऋत	राईट
नक्र	नाईट	वीरत्व	वरचू
धौ पतर	जु पटर	मश्र	मक्स्ड
भास	मंथ	स्वेद	स्वेट्
तारा	स्टार	चन्दन	सेण्डल
उपरि	ओवर	पशुचर	पाश्चर
मन	माईडं	भेषज	फजिक्
हृद्	हार्ट	कोण	कोर्नर
हस्त	हेंड	त्रिकोण मति	ट्रिगोनोमेट्री
अन्तर	अण्डर	ज्या मति	जियो मट्री

एवमेव पश्यन्तु – अ खल – भूमण्डलऽस्मिन् समुपल्ब्धेषु व वधभाषाषु संस्कृतभाषाः एव प्राचीनतम इति सर्वैरेव अङ्गीक्रीयते तद्दर्थमेव भाषाषु संस्कृतस्य मातृत्वं अद्या प चकास्ति ।

End Note :

१. “यावद् ब्रह्म वष्ठित तावती वाक् ।“ (ऋ. १०-११४-८) “वाग्धि ब्रह्म ।“ (ऐतरेय ब्राह्मण २-१५) “ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम ।“ (ऋ. १-१६४-३५) “वागैव वराट् ।“ (श. ब्रा. ३-५-१-३४) “वागैव वराट् ।“ (श. ब्रा. ३-५-१-३४) “वाग्वै समुद्रो न वै वाक्क्षोयते न समुद्रः क्षीयते । (ऐ. ब्रा. ५-१६) इत्यादि श्रुतिप्रमाणैरेव शब्दस्य नित्यत्वं, व्यापकंत्व च सध्यति । - तदुक्तं भारते- “अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ (शान्तिपर्वे २३२/९४) वचारे तु अस्याः नित्यत्वं एकत्वं च अवधारयामः ।

२. (a) What are called (families of languages are only dialects of an earlier speech.
(b) This does not, however exclude the possibility that both (Sanskrit and Semitic) are diverging Streams of the same source and the comparisions that have been instituted between Semitic roets reduced to their simplest forms and the roots of the Aryan languages have made it more than problem that the material elements with which they both started were originally the same – Max Muller. Science of Language Vol. 1.p.316.

३. Delizsch goes deeper. He claims to have identified one hundred Semitic roots with Aryan roots. Tailor, Origin of the Aryan.

Referred Books.

1. O.L. Nagabhushana .Vimarsheya Baribhase (kannada) Ankita Book House Bangalore.560004.
2. V.G.Apte English Sanskrit Dictionary Varada Prakashan pune.
3. Chakravarti Shri Ramadhina Chaturvedi, Sanskrit Bhasa Vijnanam Chaukamba Vidyabhavan, Varanashi 2011
4. Dr. Bholenatha Tivari Bhasha-Vijnana kitaba Mahal, Ilahabada.
5. Mahabharatam Moolam Edited By Krishnacharya
6. Ramayanam Sanskrit Moolam Edited By Krishnacharya.
7. UGC,NET SLET, Sanskrit Book By Dr Murari Lala Agarawal Pratiyogita Sahitya Series Sahitya Bhavana Agra.

❖